

Благодійність і меценатство кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського

Козаччина – одна з найцікавіших сторінок вітчизняної історії, яка дала нам багато непересічних особистостей, людей, для яких Україна стала змістом їхнього життя і яких можна назвати велетнями духу, гордістю нації. До когорти найпомітніших постатей цієї доби належить і останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський. Державницькій діяльності, ратним подвигам, добродійству він присвятив своє життя, талант, вони стали його покликанням.

Патріот України, невтомний оборонець останнього вогнища волі – Запорозької Січі – П. Калнишевський зробив неоціненний внесок у розвиток культури, передусім – духовної, та освіти. За визначенням О. Апанович, за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в будівництві храмів з П. Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, віддався їх спорудженню та оздобленню¹. За нашими підрахунками він побудував чи надав допомогу в будівництві понад тридцять храмів². Внесок кошового отамана П. Калнишевського в духовну скарбницю української історії досліджували П. Єфименко, Д. Яворницький, А. Скальковський, В. Голобуцький, О. Апанович, Д. Кулиняк та ін.³

При першій-ліпшій нагоді запорожці підкреслювали, що їхні церкви “построены войском, содержатся от оного и в главном и в совершенном ведома войска находятся”. Козаки були щедрими жертводавцями на храми Божі. Коштом військової старшини споруджено ряд церков за межами Вольностей. Зокрема, кошовий отаман П. Калнишевський фінансував зведення церков у Києво-Межигірському монастирі, Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці тощо.

Духовним зверхником Запорозької Січі, “релігійним центром запорозького козацтва” був Спасо-Преображенський Києво-Межигірський ставропігійний монастир. Розташовувався він у мальовничій пагорбистій улоговині неподалік древнього Вишгорода на Дніпрі, за 15 км на північ від Києва. Згідно з малюнком А. Вестерфельда 1651 р. монастирський ансамбль включав велику дерев’яну п’ятибанну соборну Спасо-Преображенську церкву (у XVIII ст. перенесена до православного Манявського скиту в Карпатах), трапезну церкву, дзвіницю, кілька келій, низку господарських та інших будівель, оточених міцною дерев’яною огорожею. П’ятибанний мурований собор був споруджений наприкінці XVII ст. У 1768 р. коштом П. Калнишевського у монастирі побудована мурована трапезна церква св. Петра і Павла⁴.

Межигір’я отримувало від стосунків із козацтвом насамперед матеріальні вигоди: надходження до обителі із Запорожжя дорівнювали прибуткам від монастирських маєтків. Кобзарі співали козацьку думу:

Срібло, злото на три частини паювали:
Першу часть брали, на церкви покладали,
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святую січову Покрову давали, –
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, встаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали...⁵

За наказом царського уряду від 10 квітня 1786 р. обитель у Межигір'ї припинила існування⁶.

У Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА) в м. Києві зберігається “Дѣло о церквѣ Покрова Богоматере въ Ромнѣхъ коштомъ его велможности гспдна атамана кошового Петра Ивановича Калнишевского построенной. Съ 1772 году. № 99 ” (252 арк.), що містить ряд важливих відомостей про побудову Покровської церкви в Ромнах. До наших днів збереглася також закладна дошка Покровської церкви. На її зворотному боці міститься напис: “Князе Павле Павловиче, с благословением святейшего правительствующего Синода и преосвященнейшего Арсения, митрополита Киевского и Галицкого и Малыя Руси, храм сей во имя Покрови пресвятой Богоматери сооружен коштом и старанием Войск Запорожских кошового Петра Калнышевского и Давида Чернаго в лето от сотворений мира 7672, от воплощения спасителя нашего Иисуса Христа 1764. В благополучное же царствование благочестивейшего самодержца, великого государя императора Николая Павловича Всея России и наследника его всероссийского престола, благоверного государя и великого князя Александра Николаевича за благословением преосвященнейшего Георгия, епископа Полтавского и Переяславского, старанием и коштом прихожан сей церкви и других доброхотных дателей храм сей возобновлен и освящен в лето от сотворения мира 7735, от воплощения спасителя Господа нашего Иисуса Христа 1827. Месяца октомбрия 1 дня. В бытности священника из церкви Андрея Пархоменка и старосты Андрея Шумка”⁷.

Протягом півтора століття Покровська церква – визначна пам'ятка української архітектури – стрункою, п'ятибанною спорудою велично височіла на тлі укріпленого земляного валу, стін і башт літописних Ромен. Тепер на місці храму на однойменній горі височить монумент П. Калнишевському, відкритий влітку 1990 р. на честь 300-ліття від дня народження “козацького батька”.

За кошти козацького війська та його ватажків були збудовані майже всі запорозькі церкви; козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, посудин тощо. Особливо піклувались козаки про прикрашення головної церкви Запорозьких Вольностей – січової Покровської. Збудована відразу після заснування Нової Січі, вона зовні мала досить скромний вигляд. Проте з часом Покровська церква стала володарем чималих матеріальних цінностей. Козаки вважали, що ризниця січового храму – чи не найбагатша в Російській державі. Царські врата були вилиті з чистого срібла, ікони пензля кращих “візантійських” та українських художників сяяли щирим золотом. Вражало розкішшю й інше церковне начиння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, різьблені кипарисові та срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон, низки перлів, коралів, вироби з бурштину, гаптовані золотом і сріблом воздухи, аналойні покрови, священницькі шати з парчі, штофу та інших коштовних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного й олов'яного посуду⁸. В архіві Коша зберігаються листи П. Калнишевського від 28 січня 1762 р. до Р. Щербини, В. Кривошиї, Г. Павленка з проханням допомогти купити парчу та до архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими із замовленням золотого посуду для січової церкви⁹. Останній написаний 1 травня 1775 р., за місяць до зруйнування Січі.

На кошти кошового отамана в його рідному селі Пустовійтівці (нині Роменського району Сумської області) була збудована визначна пам'ятка архітектури – Троїцька церква. Відомо, що в 1758 р. П. Калнишевський пожертвував на Пустовійтівську церкву 100 рублів. Наприкінці ХІХ ст.: “В делах бывшего духовного правления, хранящихся в архиве при Соборе, было прошение прихожан Пустовойтовской церкви, о выдаче паспорта на проезд в Запорожскую сечь Иерея Тимофея Яковлева и ктитора Андрея Харченка, за получением

пожертвованных Калнишевским ста рублей”¹⁰.

Ще з часів Київської Русі на теренах України в інтер’єри православних храмів включалися ктиторські портрети – зображення осіб, інколи посмертні, які підтримували церкву або монастир, для прославлення благочестя і заслуг зображених. Ктитормом у часи П. Калнишевського називали не церковного старосту (титаря), а благодійника, покровителя, взагалі – особу, яка так чи інакше прислужилася даній церкві чи монастиреві. На одній з ікон – “Козацькій Покрові” – бачимо на першому плані на повен зріст двох донаторів, молодого й старого. Старий – це останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський.

Коштом П. Калнишевського споруджена дерев’яна п’ятибанна хрещата у плані церква Різдва Богородиці в м. Лохвиці на Полтавщині (на зразок Троїцької церкви в Лубнах). Будівництво розпочав у 1763 р. майстер І. Бродацький, а після його смерті продовжив В. Волошиненко. В 1771 р. церква не була ще закінчена. Один з майстрів писав П. Калнишевському: “...иконостас предивный и преславный в собори лохвицком поставлен освящен. Точно она церков вокруг еще не ошалевана и бабинцов не здѣлано... неотбелен”¹¹.

У Лохвиці привертав увагу ще один храм – Миколаївський. Дерев’яна тридільна трибанна церква споруджена орієнтовно в 1760-х рр. коштом П. Калнишевського та старшини Запорозької Січі. Вона мала дуже стрункі архітектурні форми. Всі зруби – восьмигранні, однієї висоти, верхи бабинця і вівтаря – двозаломні, нави – тризаломні. Церкву розібрали після 1884 р., коли поряд збудували нову¹².

Будучи людиною заможною, П. Калнишевський всіляко сприяв розвитку освіти в Запорозькій Січі, збереженню національного характеру школи, піклувався про виховання молоді в душі любові до рідного народу, його культури. Він дбав, щоб учні вчасно забезпечувалися харчами, книгами, а школа мала належні умови для навчання. Справа освіти була взята “на кошти війська”, добродійністю вважалися пожертви на школу. В останнє десятиліття існування Запорозької Січі тут функціонували 3 спеціальні і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах¹³. У школах при Святопокровській січовій церкві діти віком від 12 до 17 років навчались “цифірі”, письму, Закону Божому, українській та старослов’янській мовам тощо. Діяла школа, яка готувала паланкових старшин, писарів військових канцелярій. Школою “вокальної музики і церковного співу” керував “знаменитий читака і співака” Михайло Кафізма. Тут навчали партесного (багатоголосного) співу, готували читців і співаків для церков. Навчання у всіх школах на Запорожжі велося українською мовою.

У виявлених нами у ЦДІА України документах містяться відомості про те, що архіандрит Новоспаського монастиря на прохання Калнишевського купив для нього у Москві книг більше як на 30 руб. та замовив Євангеліє, на оздобу якого сріблом, золотом та коштовним камінням витрачено 500 руб., та про те, що Калнишевський запросив на Січ золотарів для оправи трьох книг¹⁴.

Отже, кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський постійно піклувався про розвиток української культури, освіти й духовності.

¹ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 267.

² Коцур А., Коцур Г. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродійства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) // Свобода слова. – 2004. – 19 серп.

³ Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420; Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. – Новочеркасск: Типография А.А. Карасева, 1887. – 16 с.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передм. та комент. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.; Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – 462 с.; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.; Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський. – К., 1991. – 48 с.

⁴ Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.) та ін.: Навч. посібник. – К.,

1997. – С. 144.

⁵ Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 48.

⁶ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 462.

⁷ Супруненко О.Б. Закладна дошка Покровської церкви Петра Калнишевського // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук, праць. – Полтава, 1993. – С. 76.

⁸ Апанович О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорозької Січі // Українська культура. – 1991. – № 1. – С. 3.

⁹ Філіал Інституту Російської історії Російської АН, м. Санкт-Петербург. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 89.

¹⁰ Курилов И.А. Роменская старина. – Ромны, 1898. – С. 291.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІА України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 190.

¹² Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К, 2002. – С. 208.

¹³ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – С. 267.

¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 229. – Спр. 84. – Арк. 40, 51, 175, 181.